

Владан Тријић¹

Народна библиотека Србије, Београд

ПРОУЧАВАЊЕ РУКОПИСНИХ КЊИГА У НАРОДНОЈ БИБЛИОТЕЦИ СРБИЈЕ И СРПСКА АРХЕОГРАФИЈА. КРАТАК УВИД²

Сажетак: Обрада и истраживање рукописа у Народној библиотеци Србије током безмало два stoleћа имали су изузетан, у неким аспектима и пресудан значај за развој археологије у Срба. Тако је деветнаестовековни период српске археологије, када су старе књиге биле поимане првенствено као филолошки и историјски извори, био крунисан управо каталогом збирке старих књига Народне библиотеке у Београду аутора Љубомира Стојановића (1903). Свест о неопходности систематског приступа свеобухватном описивању свих сачуваних рукописа као културно-историјских споменика, коју је гајио још Стојановић, вишеструко појачана уништењем НБС и комплетног њеног фонда априла 1941. године, као и низа других збирки током Другог светског рата, најзад је уродила оснивањем Археолошког одељења НБС (1961) као матичне јединице за обраду и истраживање ћириличких рукописа у земљи и иностранству. У чланку се указује на неке значајне тачке у развоју српске археологије и Археолошког одељења, уз његов кратки портфолио.

Кључне речи: Народна библиотека Србије, ћирилички рукописи, ћириличке старе штампане књиге, археологија, Љубомир Стојановић, Археолошко одељење, Владимир Мошин, Димитрије Богдановић

1. ПОЧЕЦИ: ТРУД ИЗУЗЕТНИХ ПОЈЕДИНАЦА

Учени Срби били су свесни општег културног значаја књижног наслеђа још у првој половини 17. века. Тадашњи патријарх Српске православне цркве Пајсије (Пајсеј) I Јањевац (1614–1647) не само да је читао старије рукописне књиге, о чему је остављао записе, већ је налагао и да се оне

¹ vladan.trijic@nb.rs

² Чланак представља превод унеколико измењеног текста саопштења са научног скупа, изворно објављеног на енглеском језику: V. Trijić, „Manuscript research in the National Library of Serbia: a short overview”, *Receptarea Sfintei Scripturi: între filologie, hermeneutică și traductologie. Lucrările Simpozionului Internațional „Explorări în tradiția biblică românească și europeană”, XII, Iași, 18-20 mai 2023*, A.-D. Bibiri, I. Camară, A. V. Catană-Spenchiu, M. Moruz, M. Ungureanu (ed.), Iași 2023, 59–78. Измене и проширења су унета како би рад био кориснији за домаћу публику.

поправљају, а за оне најдрагоценије и најоштећеније, да се копирају (укључујући илуминацију), уз инсистирање на томе да се после чувају у организованим библиотекама манастира из којих су потекле.³ У 18. веку, Захарија Орфелин је истицао неопходност прикупљања, описивања и објављивања старина, укључујући рукописе (Орфелин 1768: 12). Али зачеци српске археологије као хибридне помоћне научне дисциплине пописивања и описивања рукописних књига могу се наћи у првим деценијама 19. века и повезани су са именима двојице великана: луцидног шишатовачког архимандрита и потоњег горњокарловачког епископа Лукијана Мушицког⁴ и Вука Стефановића Караџића, самоуког филолога и најзначајнијег реформатора српског језика (в. Караџић 1826: 1–40). Символично, они су обрађивали рукописе у два царства у којима су Срби тада живели подељени: у Хабзбуршком, односно у Османском. Будући да се српска археологија појавила и даље развијала као део славистике, рукописи су задуго сагледавани првенствено као филолошки и историјски извори.⁵

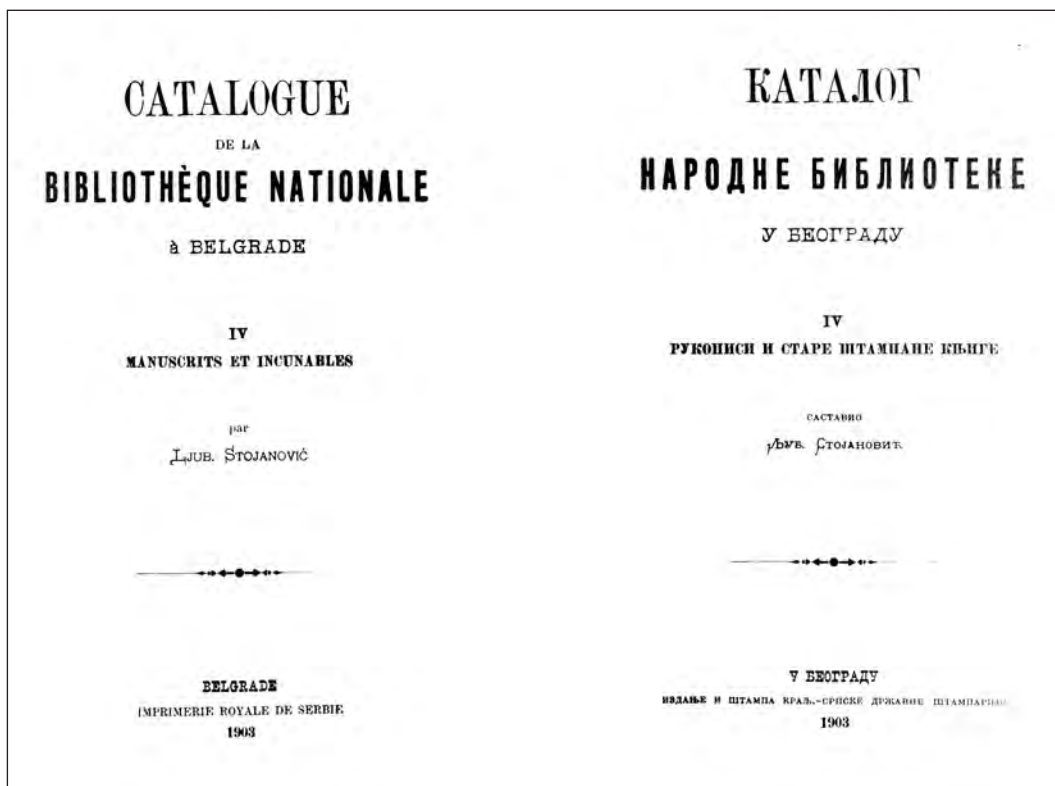
Неки од најистакнутијих истраживача српске рукописне баштине из 19. века, попут Ђуре Даничића, Јанка Шафарика и Стојана Новаковића, део својих каријера провели су као главни библиотекари, тј. управници Народне библиотеке у Београду. Ова културна установа од темељног значаја за обновљену српску државу започела је да прикупља старе књиге, малтене од оснивања (1832), а њихов прилив се појачао уочи и после ослободилачких ратова (1876–1878). Међутим, први каталог рукописа НБС појавио се тек на прелазу векова, 1903. Његов аутор, Љубомир Стојановић био је, између осталог, најугледнији српски археограф свог доба, због чега је тај каталог сматран узорним.⁶

3 Најупечатљивији пример јесте *Београдски њсалџир*, копија *Минхенској српској њсалџирасе* око 150 минијатура настала између 1627. и 1630. године, а пострадала 1941. заједно са остатком Народне библиотеке у Београду; в., на пример, Ракић 2012: 421–438.

4 Мушицки је, нешто пре Павла Јосифа Шафарика, испланирао поступну израду историје српске књижевности са неколико претходних корака. Тако је током прве две деценије 19. века обишао већи број манастира на простору данашње Војводине и Славоније како би у њима пописао писане старине (пре свега, рукописе, почев од Шишатовачког апостола из 1324. и старе штампане књиге); в. Костић 1980: 327–343. У склопу истог подухвата, он је израдио српску ретроспективну библиографију за период од Цетињске штампарије до 1817, али је никада није објавио; издата је тек недавно, фототипски (Мушицки 2021).

5 Концизан преглед развоја српске археологије до почетка 20. века в. Убипарип 2016: 9–15.

6 На пример, Радослав Грујић се руководио Стојановићевим приступом приликом описивања рукописа у бившем Вараџдинском генералату и Славонији, с тим што су његови описи детаљнији. Такође, он је увео неке новине, попут описивања водених знакова, мада није наводио филигранолошке паралеле. Међутим, Грујићев каталог, израђен током прве деценије 20. века, остао је необјављен до недавно (Грујић 2016). Такође, Стојановићев рад је утицао и на Саву Петковића, носиоца трећег значајног археографског подухвата с почетка 20. века. Наиме, Монашко удружење Карловачке митрополије покренуло је 1910. израду

Осим научног значаја, Стојановићев каталог и његова допуна, коју је израдио Светозар Матић, имају и додатну вредност (в. Матић 1952). Наиме, они су најпоузданија и, често, једина сведочанства о безмало 1400 рукописа, старих штампаних књига и повеља, највећој збирци тог типа икада сабраној у некој српској установи, спаљеној заједно са остатком Библиотеке и њеног фонда у немачком бомбардовању Београда априла 1941. године. Неки извори сугеришу да је Хитлер изричито наредио да се међу циљевима бомбардовања нађе и Народна библиотека, како би се уништењем писаног наслеђа и историјског памћења српског народа сломио његов отпор и постигла освета за пораз у Великом рату.⁷ И заиста, све јединствене и непроцењиве књиге из Старе збирке, како је сада називамо – међу којима је, иронично, био и пергаментни примерак Гутенбергове *Библије* – прогутала је ватра. Да све буде горе, уништене су и инвентарне књиге. Стојановићев и Матићев каталог тако су стекли вредност инвентара, па је Народна

централног каталога манастирских библиотека ове дијецезе, што је непосредно резултовало објављивањем Петковићевог описа рукописне збирке Крушедола (Петковић 2023), а посредно, његовим описом збирки Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гретега (Петковић 1951: 1–87). В. Војновић 2014: 34–44.

⁷ В. Шестии април 1987:29.

библиотека управо захваљујући њима касније успела да докаже власништво над делом пронађених књига, несталих још у Првом светском рату. А чак и данас, из различитих делова света пристижу захтеви корисника засновани на њиховим подацима, подацима о збирци која одавно не постоји.

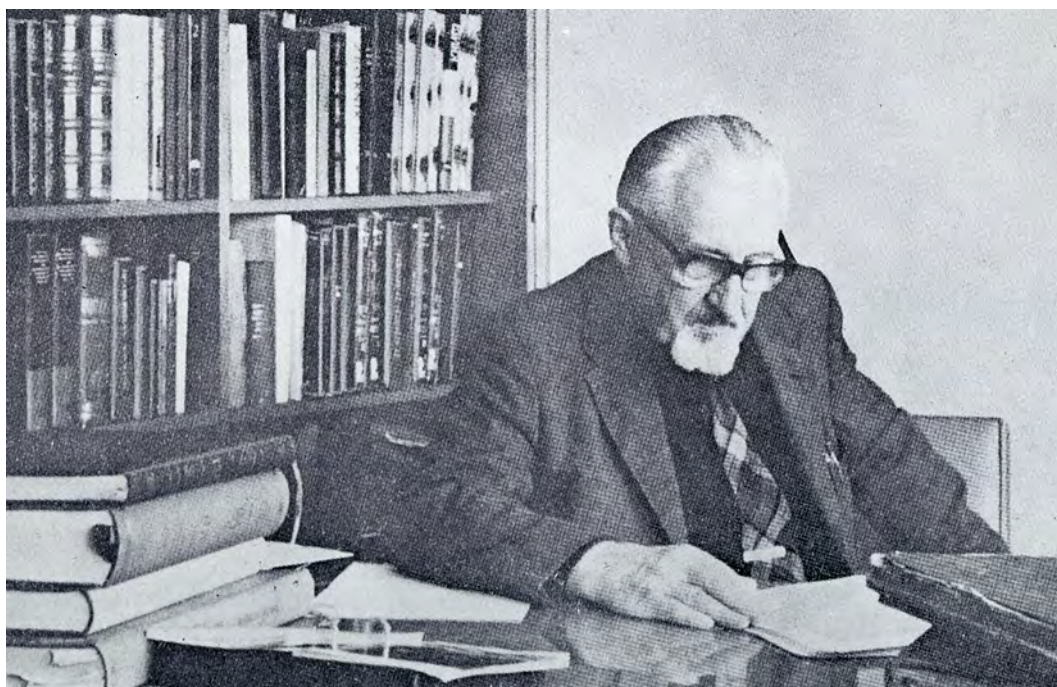
Уништење Старе збирке НБС и других рукописних збирки током Другог светског рата показало је, убедљивије него ишта пре тога, да неопходан први корак у правилном чувању, поимању и проучавању рукописног наслеђа, предуслов за исцрпљивање његовог пуног научног, културног и образовног потенцијала, представља пописивање и археографско описивање сваког сачуваног трага те писмености.⁸ Када је у питању српско рукописно наслеђе, тај задатак је посебно изазован: са једне стране, то што је највећи део српских рукописа временом пропао даје на значају оним сачуваним још у већој мери него у другим културама; са друге, ти остаци су географски распршени на све стране. Данас се они, у Србији, налазе у збиркама више јавних установа културе и у установама, манастирима и црквама СПЦ. Али највећи број их је у земљама насталим из Југославије и широм Европе и света, било да су у власништву СПЦ, јавних установа или приватних колекционара. Јасно, посао тако захтеван какав је систематски опис рукописа као заокружене целине, било по географском начелу или по културној припадности, може да изврши само специјализована установа у више генерација истраживача. У послератној, комунистичкој Југославији није било занимања за такав подухват све до покретања једне шире међународне иницијативе.

2. ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЈА ДОМАЋЕ АРХЕОГРАФИЈЕ: АРХЕОГРАФСКО ОДЕЉЕЊЕ

Љубомир Стојановић је идеју о систематском опису ћириличких рукописа у свим словенским земљама представио већ на Првом међународном славистичком конгресу 1929. године, али она није уродила плодом пре Другог светског рата. Тек је на Четвртном конгресу, одржаном 1958. у Москви, договорено да се започне рад на формирању Генералног каталога ћириличких рукописа.

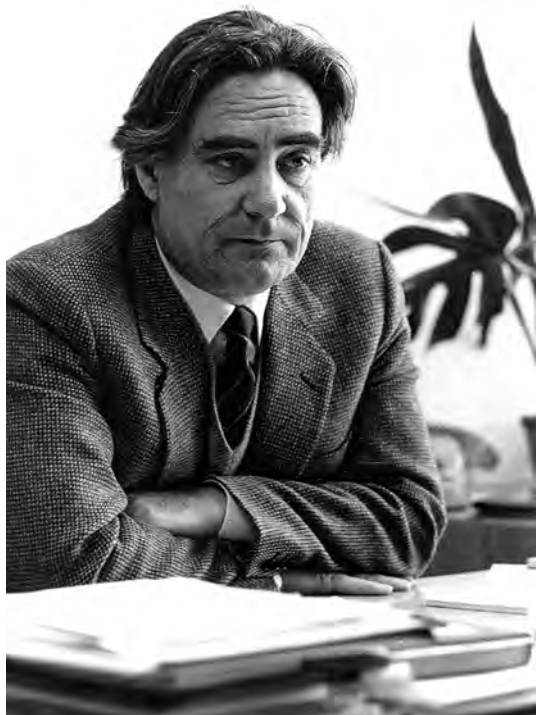
⁸ Убедљиво највећи број рукописа у домаћим збиркама припада српској писмености; оних ћириличких, који потичу од других народа *Slaviae orthodoxae*, знатно је мање, док су рукописи на другим језицима и писмима изузеци. Иначе, као што би се и могло очекивати, текстови библијског порекла у њима имају значајан удео, без обзира на то како су формиране. На пример, од 943 јединице грађе у ћириличкој збирци манастира Хиландара, 103 садрже новозаветни текст у неком виду (скоро 11%; рачунајући само кодексе, без фрагмената: скоро 13%); уп. Богдановић 1978. Када је реч о вештачки створеним збиркама, постотак *Новој завети* може бити и до два пута већи.

Као резултат, у више словенских земаља, међу којима је била и Југославија (1959), стратешку бригу о старим књигама преузеле су новоосноване државне археографске комисије. Паралелно са њима, а у неким случајевима и пре њих, настајали су старословенистички институти са археографским одељима (на пример, Старословенски институт у Загребу), или су археографска одељења оснивана у склопу националних института, као додатак одељенима за историју језика (на пример, Одељење за библиографију, проучавање и објављивање споменика Института за руски језик „В. В. Виноградов” Руске академије наука у Москви). У Србији, никада није створен старословенистички институт као научна јединица која би одредила корпус српских рукописа и радила на њиховој обради и проучавању. Систематско прикупљање података и примарна обрада јужнословенских рукописа поверени су (југословенској) Археографској комисији, док је одговарајућа филолошка научна јединица, Старословенистички одсек Института за српски језик САНУ, основана знатно касније (1969) и тренутно је маргинализована.

Веома брзо постало је јасно да обимни конкретни задаци превазилазе могућности Археографске комисије и да захтевају другачији организациони приступ. За обављање тог посла, чланови Комисије препоручили су

Владимира Мошина, руског имигранта који се преселио у Југославију између два светска рата и који је, у то време, био директор Хисторијског института у Загребу и најбољи познавалац ћириличног рукописног наслеђа у Југославији. После разматрања више могућности, одлучено је да Народна библиотека Србије пружи институционални оквир и у октобру 1961. у њој је основано Одељење за описивање и регистрацију словенских рукописа, много познатије под каснијим именом Археографско одељење. Важно је рећи да оно није имало никакве везе са већ постојећим Одељењем посебних фондова и његовом (обновљеном) збирком старих књига. Као што сугерише прво име Одељења, оно је имало искључиво матичне задатке. Његов оснивач Мошин га је замислио као својеврсни институт за рукописну књигу са дугорочним пројектом који се састоји у континуираном раду на пописивању и описивању свих ћириличких рукописа насталих до краја XVII века у Југославији и свих јужнословенских ћириличких рукописа у иностранству. Основне етапе пројекта требало је да буду: 1) израда Генералног каталога свих збирки јужнословенских рукописа; 2) израда Генералног каталога свих јужнословенских рукописа, по збиркама; 3) израда корпуса описа јужнословенских ћириличких рукописа.

Методологију описа, која се, уз неке измене, у основи и даље примењује у Археографском одељењу, такође је осмислио Владимир Мошин. Он ју је базирао на пракси водећих руских палеографа, ранијем развоју српске археографије и сопственом искуству у раду с рукописима. Мошин сарадник и наследник на челу Одељења, Димитрије Богдановић, у чланку „Метод описа рукописа у Археографском одељењу Народне библиотеке СР Србије у Београду”, правом кратком археографском приручнику, одредио је циљеве, природу и обухват археографског описа и дефинисао је терминологију (Богдановић 1968: 361 – 390). У то време, практични рад у Одељењу био је организован у

три сектора: палеографском, филигранолошком и историјскоуметничком. Нарочито су развијане филигранологија и палеографска атрибуција рукописа, по којима је Одељење убрзо и постало препознатљиво.

Временом су се искристалисале две доминантне црте у приступу обради грађе и потребно је да се оне истакну, иако могу да се чине очигледним. Прво: сваки рукопис, као јединствен споменик писмености, заслужује једнак, потпун третман. То је посебно важно за српско наслеђе пошто су све аристократске библиотеке и велики број црквених библиотека биле уништене током дуге турске владавине, било насилно или услед природног пропадања. Због тога је свака књига и сваки фрагмент важан, не само као извор већ и као нека врста „доказа живота”. Друго: негујемо мултидисциплинарни приступ који укључује више археографа различитих специјалности како би се описао један рукопис. Сваки рукопис покушавамо да представимо на такав начин да ништа не остане сакривено од корисника наших описа који имају веома различита предзнања, потребе и очекивања; покушавамо да их упозоримо на то шта могу да очекују да пронађу у једној књизи из што је могуће више углова. Због тога, током израде пуног описа, сваку књигу обрађује три или четири археографа у складу са сопственим научним профилем. Кроз наше Одељење су прошли: историчари, лингвисти, историчари књижевности, богослови, историчари уметности и филигранолози.

Постоје три нивоа описа, међусобно различита по избору, обиму и структури података: инвентарни, каталошки и пуни. Инвентарни садрже најосновније податке, на неки начин, личну карту рукописа; каталошки су разрађенији и следе структуру пуних описа, али не залазе у детаље. Пуни археографски описи су устројени на следећи начин:

- *Материјални опис*: подаци о физичким карактеристикама, структури, начину израде и тренутном стању рукописа;
- *Писар, место и време настанка*: закључци до којих се дошло укрштањем података из записа, унутрашњом и палеографском анализом, и, наравно, на основу филигранолошких паралела, уколико је рукопис на хартији;
- *Писмо и језик*: опште и специфичне палеографске црте и детаљна језичка анализа, изузетно значајна за реконструкцију историјског развоја српског језика, посебно уколико има трагова вернакулара;
- *Илуминација*: опис свих елемената сликаног украса, не само у погледу иконографије, стила или технике већ и значења, онда када нису само декоративни већ и функционални или илустративни;
- *Повез*: материјал, стање и орнаментика, што може да доведе до открића књиговезачке радионице и приближног времена настанка; овде вреди

напоменути да већина рукописних кодекса до нас није доспела у оригиналном повезу, већ је временом преповезивана и по више пута;

– *Садржина*: свака текстуална целина и сваки састав представљају се оригиналним заглављем, почетком и завршетком, а региструју се и сви евентуални прекиди у тексту; уколико је потребно, наводе се релевантне чињенице утврђене у науци, али без расправних елемената (што важи и за остале делове описа);

– *Зайиси*: сваки запис се рашчитава и објављује на оригиналном писму и језику, сем уколико у питању нису појединачна слова и сл.;

– *Историјаји*: кратка историја књиге, најчешће реконструисана на основу записа и

– *Литература*: наводе се само радови у којима се непосредно говори о одређеној књизи или фрагменту, а не о за њих везаним темама.

У идеалном случају, опис једне рукописне збирке се састоји од три тома, а то су: 1) пуни археографски опис; 2) филигранолошки албум са репродукцијама свих водених знакова, укључујући све варијанте, из сваког папирног рукописа, обично сложеним по типовима филиграна због олакшавања даљих поређења, а не према сигнатурама рукописа и 3) палеографски албум, где је заступљен сваки писар из сваког рукописа у хронолошком поретку, у циљу лакше перцепције палеографских особености одређеног периода.

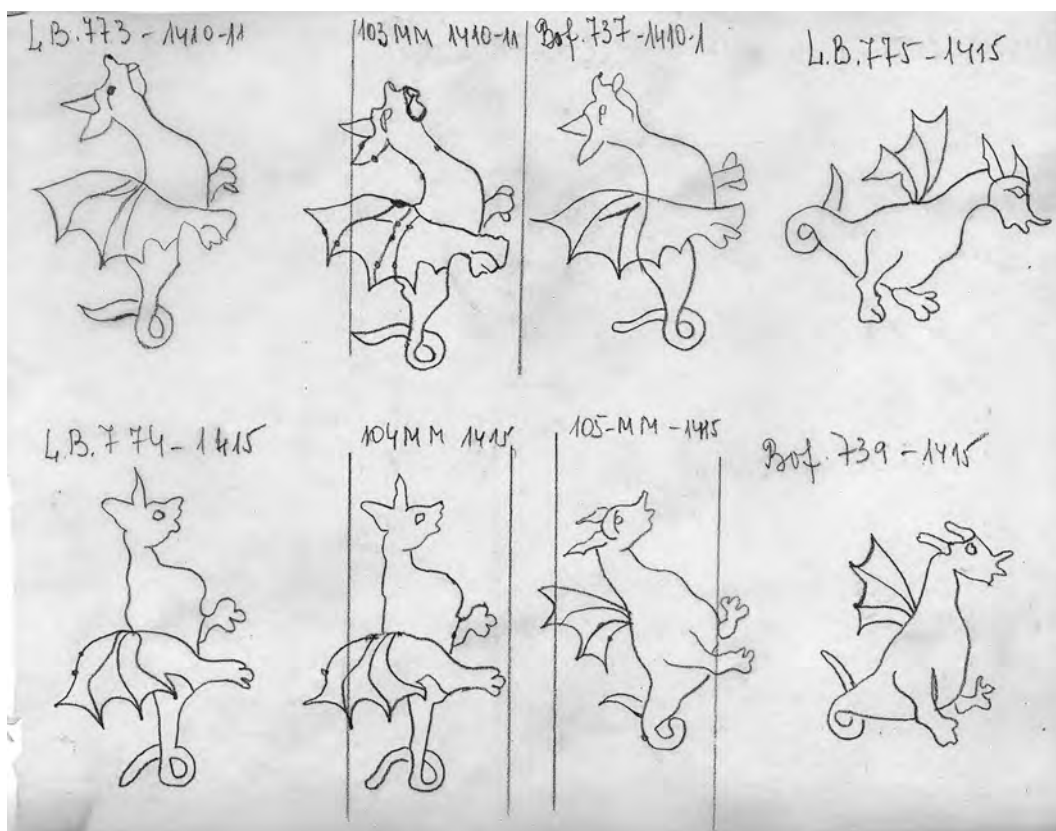
До сада су објављени инвентар ћириличких рукописа у Југославији до краја 18. века (Богдановић 1982) и каталози или пуни описи више збирки, међу којима су и оне у највећим центрима српске културе изван бивше Југославије: у манастиру Хиландару, на Светој Гори Атонској (Богдановић 1978), односно у Сентандреји, у Мађарској (Синдик и др. 1991). Обрада једне збирке може да потраје деценијама, као што показује следећи пример: године 2023. завршено је објављивање описа збирке протојереја професора Радослава М. Грујића из Музеја Српске православне цркве на чијој је обради рад започео одмах по оснивању Археографског одељења, уз потоња допуњавања и провере у неколико наврата.⁹ Историја израде овог описа илуструје сложеност археографског посла у Србији и околности у којима се он одвија.

Фокус рада Одељења временом се мењао, његово поље се проширило, а задаци су се умножили. Већ је Димитрије Богдановић отворио неке нове перспективе, на пример, истицањем значаја кодиколошких и палеографских истраживања, те целовитог посматрања сваког рукописа, као припреме за

⁹ У периоду 2015–2023. објављена су два тома археографског описа, филигранолошки албум и два тома палеографског албума. О раду на обради збирке, в. предговор Љупке Васиљев у: Мошин и др. 2017: 7–11.

испуњавање текстолошких задатака. Корпусу је прикључена српскословенска штампана књига XV–XVII века због тога што у већини аспеката прати и опонаша рукописну књигу. Александар Младеновић, уважени историчар језика и руководилац Одељења током више од три деценије, посебну пажњу је посветио рукописима из XVIII и XIX века и њиховом лингвистичком истраживању. Распад Југославије донео је умањење броја домаћих збирки ћириличких рукописа, у чијем се начину обраде ништа није променило, и повећање броја рукописа у иностранству, уз промену природе корпуса од јужнословенског ка српском.

Током рада на описивању, прављене су копије водених знакова и орнаментике и калкови повеза и тако формиране посебне, ручно израђене збирке секундарне грађе. Такође, скоро одмах је започето прикупљање снимака (на микрофилмовима, фотографијама и, у новије време, у дигиталној форми), у документарне и научноистраживачке сврхе. До сада снимљени рукописи

припадају јавним установама и установама СПЦ у Београду и другим местима у Србији, затим, у већем броју градова бивше Југославије, али и знатно даље, од Ирске до Русије и од Данске, преко Свете Горе, до Синаја. Са преко 5.700 јединица грађе, Збирка микрофилмова је можда најбогатија таква збирка у овом делу Европе; исто важи за Збирку водених знакова са преко 34.000 копија. Најзад, од грађе Одељења посебних фондова формиране су две нове збирке, Рукописна збирка и Збирка старих штампаних књига (о којима ће бити више речи нешто касније) и оне су поверене на старање Археографском одељењу, што је за собом повукло и рад са корисницима.

Брзо по оснивању, Одељење је постало и место окупљања и размене искустава и мишљења припадника домаће и стране научне заједнице. Захваљујући прикупљеном материјалу, као и обимној Референтној збирци, оно је до данас почетна тачка свих истраживања повезаних са рукописним и старим штампаним књигама у Србији.

Осим већ набројаних задатака, сарадници Археографског одељења приређују изложбе, држе предавања ђацима, студентима, гостима Библиотеке и другим групама, сарађују са медијима у циљу подизања нивоа свести јавности о рукописном наслеђу итд. Што је најважније, они настављају да се баве научноистраживачким радом у оквиру својих примарних дисциплина, као нека врста надградње рада на изради описа. На тај начин, поврх археографских истраживања чији је предмет сама ћириличка и глагољичка рукописна и стара штампана баштина, ово наслеђе се користи и као изворна грађа за различите линије истраживања, било да је реч о начелним темама, студијама случаја или појединачним питањима. Поља истраживања су бројна: лингвистика, и то како особине књижевног језика, тако и говорног (Ирена Грицкат-Радуловић,¹⁰ Александар Младеновић,¹¹ Биљана Јовановић-Стипчевић,¹² Љубица Штавланин-Ђорђевић, Јасмина Недељковић); филигранологија – датовање рукописних збирки и појединачне студије (Владимир Мошин,¹³ Мирјана Гроздановић-Пајић, Радоман Станковић, Љупка Васиљев); историја уметности и палеографија, посебно, атрибуција рукописа и писарска средишта (Луција Цернић, Љупка Васиљев, Катарина Мано-Зиси, Јована Станојловић); кодикологија

10 Њену био-библиографију в. у: Марковић 2010: 51–108.

11 В. персоналну библиографију у: Богдановић М., Недељковић 2020: 159–213.

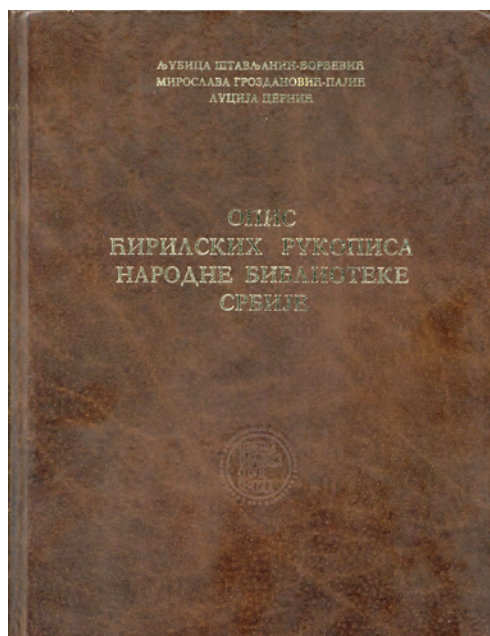
12 Изабрани радови: Јовановић-Стипчевић 2017.

13 Основна библиографија Мошинових радова (Богдановић и др. 1977: 7–16) допуњавана је у више наврата, а последњи пут у македонском издању *Владимир Алексеевич Мошин: живојен њај и научно дело* (Поп-Атанасов 2009: 285–309).

– њени елементи, донети и место у проучавању рукописа (Димитрије Богдановић,¹⁴ Владан Тријић); старо српско штампарство – издање, технике и естетика (Катарина Мано-Зиси, Мирослав Лазић); историја манастирских библиотека и млађе рукописно наслеђе (Љиљана Пузовић) итд. Природно, посебна пажња увек је била посвећена саставима оригиналне српске књижевности, њиховом критичком објављивању и анализи, затим месту и улози јужнословенских преписа одређених текстова или типова књига (попут паримејника или патерика) у оквирима шире словенске и византијске традиције, све до покушаја дубинског разумевања средњовековне поетике и књижевног стваралаштва на средокраћу између богословља, филозофије и књижевности (Димитрије Богдановић, Биљана Јовановић-Стипчевић, Љубица Штавланин-Ђорђевић, Миланка Удипарип, Владан Тријић и др.).

Део ових истраживања остао би, можда, непознат јавности да релативно брзо није била започета и сопствена издавачка делатност. Већ деценијама, Археографско одељење објављује инвентаре, каталоге, пуне описе, албуме водених знакова, палеографске албуме, критичка и фототипска издања посебно важних споменика писмености, монографије и студије, зборнике, каталоге изложби итд. Тренутно су активне три едиције: *Опис јужнословенских ћириличких рукописа*, *Археографске студије* и *Археографске фототипије*. Почев од 1979. излази и годишњак *Археографски њрилози*, још увек једини научни часопис у овом делу Европе специјализован

за археографију и резултате сродних дисциплина засноване (претежно) на ћириличким рукописним и старим штампаним књигама. У њему су објављивали сви домаћи и многи угледни страни археографи и слависти. У последњој деценији, осим што садржи „класичне” радове, у њему се одражава диверсификација хуманистичких наука и обрађују савремене теме, на пример, на пољу примењене палеографије (Мацуев, Скопина 2017: 35–68), или о српском језику

¹⁴ Персонална библиографија у: Суботин-Голубовић, Пузовић 2016: 19–35.

као *lingua franca* на постсредњовековном Балкану (Поломац 2020: 51–73) или о утицају тзв. *Јерусалимској тџијика* на реформу словенског часослова, са новом типологијом (Андрејев 2022: 11–45). Уосталом, управо је ту јавности први пут представљен новооткривени синајски јужнословенски глагољички фрагмент из XI века, вероватно, део часослова (Глибетић 2015: 11–47).

3. ЗБИРКЕ

Као што је већ споменуто, осим збирки снимака и ручно израђених копија, проистеклих из сопственог рада, Археографско одељење се стара и о две најдрагоценије збирке НБС: о Рукописној збирци и о Збирци старих штампаних књига.

3.1. Рукописна збирка

Такозвана Стара збирка, уништена 1941. имала је близу 1400 јединица грађе¹⁵ од којих је више од стотину било на пергаменту. Од тог судбоносног догађаја до данас, купљена су, поклоњена или повраћена 322 рукописна кодекса, фрагмента или свитка.¹⁶ Они махом датирају између XIII и XVII века, али има и млађих, из XVIII и XIX столећа, који су настали у традицији средњовековне писмености. Ови споменици су, махом, ћирилички и писани су неком од редакција старословенског. Српски књижевни језик средњег века, српскословенски, преовладава у збирци, а у великом броју су заступљени и рукописи на рускословенском, руској варијанти старословенског који је СПЦ почела да користи као богослужбени језик почев од друге четвртине XVIII века. Отуда је збирка значајна првенствено за славистику. Мали је број рукописа на другим језицима и писмима: на грчком, латинском, немачком и гизу (*Géez*).

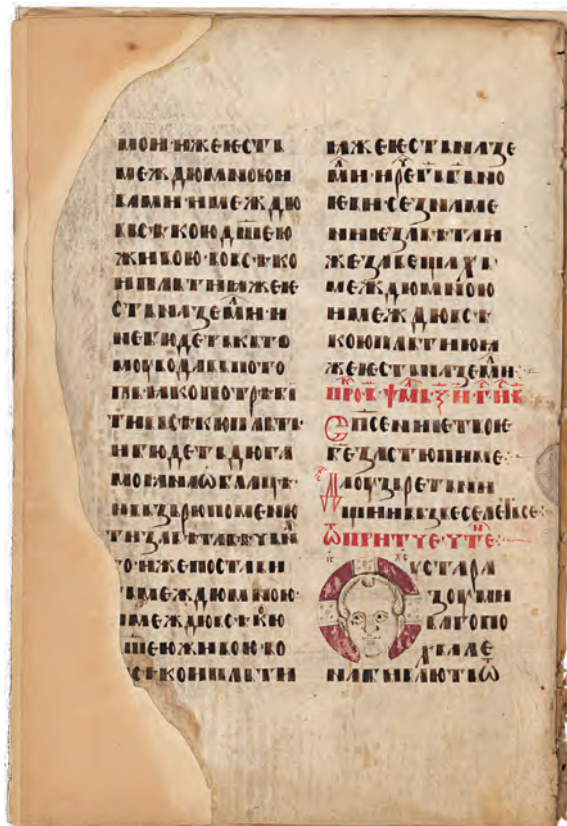
Иако није импресивна по броју јединица, Рукописна збирка је и те како разноврсна и репрезентативна: она садржи све уобичајене типове литургијских књига и библијских текстова, затим, патристичку, хагиографску и аскетску литературу, апокрифе и средњовековне романи, дела историографске и правне природе итд. Неки од преписа су јединствени, најстарији сачувани или посебно значајни из других разлога. Међу млађим рукописима су, између осталог, различити приручници, географска и фармаколошка дела, песме и кратке приче написане у духу народног стваралаштва. Навешћемо неколико примера како бисмо дочарали природу и значај збирке.

¹⁵ Не мање од 1353, колико је наведено у Годишњем извештају НББ за 1939. годину, али тачан број није познат. Процене иду до 1390 или, чак, прелазе 1400 јединица.

¹⁶ Пуни археографски опис 180 јединица грађе објављен је 1986. године (Штављанин-Ђорђевић и др. 1986), док је опис приновљених књига и фрагмената у изради.

Београдски паримејник (НБС Рс 652) јесте настарија књига у НБС. Он потиче из прве четвртине XIII века. Његово писмо и свеукупни изглед чине га једним од најлепших и најпрефињенијих сачуваних српских рукописа свог времена. Нажалост, тешко је оштећен: овај остатак некада више него двоструко обимнијег кодекса има само неколико преосталих листова са у потпуности очуваним текстом. Нису сачувани записи, тако да су нам непознати и наручилац и писари. Срећом, уочено је да је један од писара учествовао у исписивању *Вукановој јеванђеља* са почетка XIII века, насталог у Рашкој, централној области тадашње немањићке државе, па се претпоставља да је ту писан и *Паримејник*. Рукопис је исписан монументалним унцијалним писмом (уставом) на софистициран калиграфски начин. Његове живописне заставице и иницијали представљају комбинацију флоралних, зооморфних и антропоморфних мотива. У погледу језика, *Београдски паримејник* је права ризница различитих фаза вишевековног историјског развоја српскословенског.

Као што је познато, паримејници садрже литургијска читања библијског порекла која се у славистици обично називају „паримије” (*paroemia*), будући да већином потичу из *Стиарој завешта*, мада не само из пророчких књига. Оне су предвиђене за читање (или појање) на вечерњу уочи већих празника које, како се сматра, најављују или их тумаче. *Београдски паримејник* је најстарији и најважнији сачувани српски препис овог типа књиге. Његова блискост првом словенском, ћирилometодијевском преводу и верзији текста, укључујући измене настале почетком X века, чине га драгоценим и за целу славистичку заједницу. Он је представник једне од три словенске текстуалне редакције, оне чија је главна карактеристика присуство читања за Среду преполовљења.

Београдски њаримејник пружа и редак пример у потпуности обрађеног рукописа. Његове поједине особине су, најпре, постале тема више научних радова његовог најоданијег проучаваоца, Биљане Јовановић-Стипчевић.¹⁷ Затим је добио пуни археографски опис (Штављанин-Ђорђевићи др. 1986: 361–365), па узорно критичко издање текста (Јовановић-Стипчевић 2005) и, најзад, фототипско издање, поводом прославе осам векова аутокефалности СПЦ.¹⁸ Истом приликом, век након првог покушаја да се трајније заштити, изнова је конзервисан и рестаурисан.

Братиков минеј (НБС Рс 647)¹⁹ јесте пергаментни конволут састављен од четири дела писана у три различита периода (између друге четвртине и XIII и четврте деценије XIV века) од стране пет главних (од којих се један звао Братко) и више помоћних писара, различитим типовима уставног писма. Књига садржи химнографске богослужбене текстове, тј. службе светима и празницима за сваки дан од септембра до новембра и за одабране дане током остатка године.

17 В. предговор и више радова у: Јовановић-Стипчевић 2017.

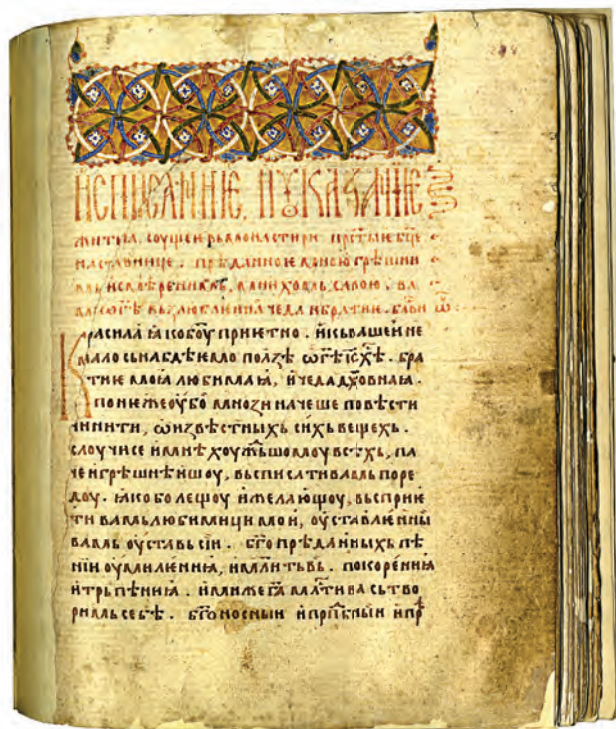
18 Београдски њаримејник. Фототипско издање, ур. и прир. В. Тријић, Београд 2019. са пратећим текстом на српском, руском, енглеском, француском, кинеском и грчком језику.

19 Археографски опис у: Штављанин-Ђорђевићи и др. 1986: 340–345.

Језик *Брайковој минеја* пун је особености, али рукопис највише пажње привлачи као чувар више слојева словенских превода и редакција служби, почев од оних најранијих, први пут забележених у руским минејима с краја XI века. У исто време, он представља вредан књижевни резервоар не само када је реч о преводној књижевности већ и о оригиналним књижевним саставима, будући да садржи дела Светог Наума Охридског и других, анонимних словенских и српских химнографа. Због тога је у фокусу научних истраживања, вероватно, чешће од било ког другог рукописа из збирке.

Зборник српских жиџија и *Хиландарски ѿиѿик „ѿаха-монаха” Марка* (НБС РС 17),²⁰ настао око 1370/75. године, садржи нека од најзначајнијих дела оригиналне српске средњовековне књижевности и представља најаву будућих Србљака, иако је наративне природе. Састави у њему посвећени су Светом Симеону и његовом сину Светом Сави, оснивачима и братственицима манастира Хиландара, али и утемељивачима независне српске средњовековне државе и аутокефалне Цркве. У питању су *Жиѿије Светѿој Симеона* од Доментијана, *Жиѿије Светѿој Саве* од Теодосија, *Похвала Симеону и Сави* истог аутора, те драгоцени препис *Хиландарској ѿиѿика* којег је Свети Сава саставио како би устројио живот српског општежитељног манастира на Светој Гори. Оба житија, као и похвала, дела су изузетно значајних српских писаца чије је стваралаштво било повезано са Хиландаром, а књигу је исписао славни хиландарски писар који се потписао као „таха-монах” („каобајаги монах”) Марко.

Јасно је да је рукопис настао у Хиландару и за његове потребе, а тамо је и чуван све до пред крај XIX века. У Народну библиотеку доспео је 1914. године. Мало пре него што је Други светски рат захватио Југославију, позајмио га је проф. Владимир Ђоровић, тј. Српски семинар Београдског универзитета у сврху проучавања. Захваљујући томе, избегао је судбину остатка Народне

²⁰ Исто: 28–29.

библиотеке и данас се сматра јединим рукописом који је „преживео” априлско бомбардовање 1941.

Довољско четворојеванђеље (НБС Рс 638),²¹ рукопис четири јеванђеља за литургијску употребу, пореклом из манастира Довоље на северу данашње Црне Горе, исписан је у другој четвртини XVI века, на српскословенском. Нажалост, влага га је тешко оштетила. Почети јеванђеља вешто су украшени разрађеним заставицама и иницијалима испуњеним златним мастилом, а текст је стандардан. Специфична вредност овог кодекса јесте у томе што сваком од четири јеванђеља претходи пергаментни лист са минијатуром одговарајућег јеванђелисте, пореклом из неког знатно старијег византијског рукописа. Судићи према иконографији и стилу, сматра се да они највероватније припадају раздобљу македонске ренесансе, тј. крају X или првој половини XI века. То ова четири листа чини најстаријим примерцима писаног наслеђа у НБС.

Сва четири до сада представљена рукописа била су део Старе збирке. Њих три су евакуисана из Београда 1915. године, током Првог светског рата, као део групе од неколико десетина драгоцених књига и докумената НБС отпремљених заједно са архивом Министарства иностраних дела. Цела пошиљка је застала на железничкој станици у унутрашњости Србије, одакле су је

²¹ Исто: 311–314.

развукли војници окупаторских војски (Станојловић 2015: 17–29), али су бар неке књиге добиле пажљиве нове власнике тако да је део њих, на крају, нашао пут кући. *Довољско четиоројеванђеље* је идентификовано у Националној и универзитетској библиотеци у Загребу и враћено је НБС 1966. године (Мошин 1968: 356–357), док су *Београдски њаримејник* и *Брајков минеј* 1969. искрсли на антикварном тржишту у Немачкој и они су купљени, заједно са још осам рукописа и једном повељом из Старе збирке (Медаковић 1970: 309–311). За још шест књига – од којих је једна распарчана – из исте групе познато је где се данас налазе: у Мађарској, Немачкој, Ирској и САД (Недељковић 2015: 31–43).

Споменута повеља, нестала 1915. и поново купљена у Немачкој 1969. јесте *Повеља војводе Стефана III Молдавског*, познатог и као (Свети) Стефан Велики, од 6. марта 1487. године (НБС Рс 653).²² Овим документом, војвода Стефан потврђује дољару Тоадеру Танси и његовим наследницима купљени комад земље у близини Петрештија. Документ је саставио логотет Таутул, а записао писар Јон у Сучави, на молдавској редакцији старословенског. Повеља садржи и листу сведока међу којима су били и Стефанови синови, Александру и Богдан.

²² Исто: 366.

3.2. Збирка старих штампаних књиџа

Друга археографска збирка оригинала НБС, Збирка старих штампаних књиџа, састоји се од 102 књиџе или фрагмента.²³ Већина их припада првом раздобљу српског штампарства, на српскословенском, које је трајало од 1494. до 1638. године. Међу њима су посебно драгоцене једине ћириличке инкунабуле из јужнословенских земаља, штампане захваљујући Ђурђу Црнојевићу, господару Зете. Најбројније су књиџе објављене у Венецији, посебно оне које је издао Божидар Вуковић²⁴ и, касније, његов син Вићенцо. Ту су и примерци издања штампаних широм српског етничког простора унутар Османског царства: у Горажду, Милешеву, Грачаници, Београду и Мркшиној цркви.

Но, најстарија књиџа у збирци је *Tractatus quidam de Turcis* коју је објавио Конрад Ценингер у Нирнбергу, 1481. године (НБС И 30). Она је део мале групе јединица грађе које припадају другим

традицијама. Међу њима је и фрагмент Апостола (НБС И 86) којег је 1547. у Трговишту штампао Димитрије Љубавић, унук горажданског штампара Божидара Љубавића. Димитрије је издао две верзије Апостола са малим разликама, сваку од њих посветивши једном владару – влашком војводи Мирчи V Чобану, односно молдавском војводи Илијеу II Рарешу (Илијашу). Један потпунији примерак Љубавићевог Апостола уништен је у бомбардовању 1941. заједно са примерцима влашких издања цетињског штампара јеромонаха Макарија из 1507. и 1512. Ипак, још једна књиџа у данашњој збирци одражава српско-румунске културне и духовне везе у XVI веку. У питању је *Празнични минеј* (НБС

²³ Историјат и инвентарни опис збирке дао је М. Лазић у раду „Збирка старих штампаних књиџа Народне библиотеке Србије: обнова и развој након 1941. године”, в. Лазић 2015: 157–216.

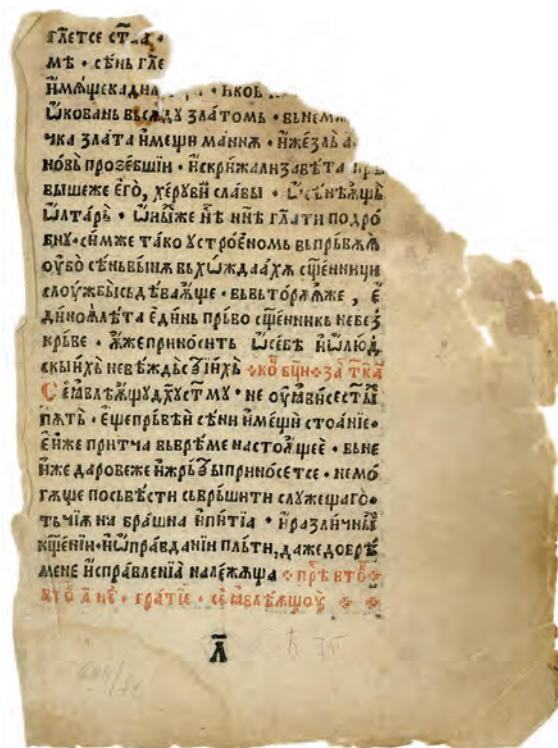
²⁴ В. бриљантну нову студију о личности и делатности Божидара Вуковића М. Лазића *Божидар Вуковић. Између историје и имагинације*, Београд: Народна библиотека Србије, 2023.

И 26) којег је штампао Ђакон Кореси 1580. у Себешу за митрополита Генадија, у ствари, репринт славног венецијанског издања Божидача Вуковића из 1538.

4. КУДА ДАЉЕ?

Археографско одељење има мисију коју може да оствари само научни институт, чему се оно и приближило, барем током прве две деценије постојања. Ипак слика не би била потпуна ако не бисмо указали и на неке изазове са којима се суочавало или се још увек суочава. Међу њима се издвајају недефинисан институционално–правни оквир, непостојање формалних веза са комплементарном филолошком научном установом, значајно умањење броја сарадника, разумевање радних задатака

и идеолошки мотивисан отпор средине. Томе треба додати и глобални тренд потискивања хуманистичких и сродних наука и њихов донекле присилни преображај под утицајем нових технологија, као и методологија проистеклих из природних и техничких наука. Јасно је да без снажне подршке домаћег друштва, као и међународног круга колега и пријатеља, Одељење неће бити у стању да убрза описивање још неописаних ћириличких збирки у земљи и српских рукописа у иностранству и да ефикасно изнесе друге темељне задатке, попут реконституције уништених књижних фондова, смисленог уређивања поља дигитализације рукописа и пратећих података или праћења светског тржишта у потрази за српским рукописима. Мање срећна алтернатива је увек ту, а то је враћање почецима, прегалаштву талентованих појединаца, па докле се стигне.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрејев 2022: А. Andreev, The Slavonic Sabbate Horologion: a Preliminary Review of the Sources, Београд: *Археографски њрилози*, бр. 44, 11–45.
 Богдановић 1968: Д. Богдановић, Метод описа рукописа у Археографском одељењу Народне библиотеке СР Србије у Београду, Београд: *Библиотечкар*, бр. XX/5, 361–390.

- Богдановић и др. 1977: Д. Богдановић, Б. Јовановић-Стипчевић, Ђ. Трифуновић (прир.), Библиографија радова Владимира Мошина, у: *Зборник Владимира Мошина*. Београд: Савез библиотечких радника Србије, 7–16.
- Богдановић 1978: Д. Богдановић, *Кашалої ћирилских рукописа манастира Хиландара. Палеографски албум*. Београд: Српска академија наука и уметности – Народна библиотека СР Србије.
- Богдановић 1982: Д. Богдановић, *Инвенџар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*. Београд: САНУ.
- Богдановић, Недељковић 2020: М. Богдановић, Ј. Недељковић, Библиографија академика Александра Младеновића, Београд: *Археографски џрилози*, бр. 42 (2020), 159–213.
- Војновић 2014: Ж. Војновић, Први пројекат централног каталога манастирских библиотека на подручју Карловачке митрополије, Панчево: *Читалиште*, бр.25, 34–44.
- Глибетић 2015: N. Glibetić, A New 11th Century Glagolitic Fragment from St Catherine's Monastery: The Midnight Prayer of Early Slavic Monks in the Sinai, Београд: *Археографски џрилози*, бр. 37, 11–47.
- Грујић 2016: Р. М. Грујић, *Србуље у бившем Вараждинском џенералајџу и Славонији*. Прир. Т. Суботин–Голубовић. Загреб: СКД Просвјета.
- Јовановић-Стипчевић 2005: Б. Јовановић-Стипчевић, *Београдски џаримејник: џочетџак XIII века. Тексџ са криџичким аџарџом*. Београд: Народна библиотека Србије.
- Јовановић-Стипчевић 2017: Б. Јовановић-Стипчевић, *Сџари срџски рукописи*. 1: *Траџом џоеџике*; 2: *Археографџа, џексџолоџија, језик*. Београд: Народна библиотека Србије.
- Караџић 1826: В. С. Караџић, Почетак описанија Српски намастира, Беч: *Даница*, бр. 1, 1–40.
- Костић 1980: Ђ. С. Костић, Лукијана Мушицког попис старина српских, Београд: *Археографски џрилози*, бр. 2, 327–343.
- Лазић 2015: М. Лазић, Збирка старих штампаних књига Народне библиотеке Србије: обнова и развој након 1941. године, *Археографски џрилози*, бр. 37, 157–216.
- Лазић 2023: М. Лазић, *Божидар Вуковић. Између исџорије и имаџинаџије*. Београд: Народна библиотека Србије.
- Марковић 2010: М. Марковић, Биобиблиографија академика Ирене Грицкат-Радуловић, Београд: *Јужнословенски филолоџ*, бр. 66, 51–108.
- Матић 1952: С. Матић, *Оџис рукописа Народне библиотеке са џрилоџом Пороџични архив Рашковића*. Београд: Научна књига.
- Маџуев, Скопина 2017: О. Маџуев, М. Скопина, О двух техниках древне русской каллиграфии, Београд: *Археографски џрилози*, бр. 39, 35–68.
- Медаковић 1970: Д. Медаковић, Враћање српских средњовековних рукописа из Немачке, Београд: *Библиоџекар*, бр. XXII/4, 309–311.
- Мошин 1968: В. Мошин, Рукописи бивше Београдске народне библиотеке у Даблину и у Загребу, Београд: *Библиоџекар*, бр. XX/5, 349–359.

- Мошин и др. 2017: В. Мошин, Љ. Васиљев, Д. Богдановић, М. Гроздановић-Пајић, *Рукописи Музеја Српске православне цркве: Збирка Радослава М. Грујића*. Књига прва. *Археографски опис*. Свеска прва. Београд: Народна библиотека Србије – Музеј Српске православне цркве.
- Мушицки 2021: Л. Мушицки, *Српска дидлиографија (1349–1818)*. Прир. М. Д. Стефановић. Нови Сад – Београд: САНУ, 2021.
- Недељковић 2015: Ј. Недељковић, Судбина несталих средњовековних рукописа Народне библиотеке у Београду после Првог светског рата, у: Т. Суботин-Голубовић (прир.), *Пути књија. Судбина српских средњовековних рукописа Народне библиотеке несталих у Великом рају. Каџалој изложбе*. Београд: Народна библиотека Србије, 2015, 31–43 (прештампано у: *Археографски ирилози*, 2015, бр. 37, 325–341)
- Орфелин 1768: [З. Орфелин], Предисловије, Вџ Венециј: *Славено-сердскџмајазинџ* 1/1, 3–16.
- Петковић 1951: С. Петковић, Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Грегетга, *Сџоменик САН СІ*. Одељење друштвених наука. Нова серија 3, Београд: САНУ, 1–87.
- Петковић 2023: С. Петковић, *Опис рукописа манасџира Крушедола*. Фототипско издање. Прир. З. Ранковић. Београд: Православни догословски факултет Универзитета.
- Поломац 2020: В. Поломац, Два српска писма угарског краља Јована Запоље из XVI века: текст и филолошки коментар, Београд: *Археографски ирилози*, бр. 42, 51–73.
- Поп-Атанасов 2009: Ѓ. Поп-Атанасов, *Владимир Алексеевич Мошин: живоџен џаџи и научно дело*. Скопје: Менора.
- Ракић 2012: З. Ракић, Копија Минхенског српског псалтира, настала 1627–1630. године, и њен однос према оригиналу, *СџММЕИКТА*, Београд, 421–438.
- Синдик и др. 1991: Н. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси, *Опис рукописа и сџарих шџамџаних књија Библиоџеке Српске православне еџархије будимске у Сенџандреји*. Београд – Нови Сад: Народна библиотека Србије – Матица српска.
- Станојлић 2015: Ј. Станојловић, Судбина рукописних књига Народне библиотеке током Првог светског рата, у: Т. Суботин-Голубовић (прир.), *Пути књија. Судбина српских средњовековних рукописа Народне библиотеке несталих у Великом рају. Каџалој изложбе*. Београд: Народна библиотека Србије, 17–29 (прештампано у: *Археографски ирилози*, 2015, бр. 37, 307–324)
- Стојанновић 1903: Љ. Стојановић, *Каџалој Народне библиотеке у Беоџраду*. IV. *Рукописи и сџаре шџамџане књије*. Београд: Краљ. – српска државна штампарија.
- Суботин-Голубовић, Пузовић 2016: Т. Суботин-Голубовић, Љ. Пузовић, Библиографија радова академика Димитрија Богдановића, Београд: *Археографски ирилози*, бр. 38, 19–35.
- Тријић 2019: В. Тријић (ур.), *Беоџрадски џаримејник*. Фототипско издање. Београд – Нови Сад: Народна библиотека Србије – Платонеум.
- Убипарип 2016: М. Убипарип, О почечима проучавања српских књижних старина. Из историје српске археографије, у: В. Тријић (прир.), *Проучавање српске рукописне*

књиџе. Поводом њеј и њо деценија Одељења за археоџрафију Народне дидблиоџеке Срдије. Каџалоџ изложде. Београд: Народна дидблиотека Срдије, 9–15.

Шести април 1987: „Шести април: једно сведочење”, Београд: НИИ, др. 1892 (5. април), 29.

Штављанин-Ђорђевић и др. 1986: Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Оџис ћирилских рукоџиса Народне дидблиоџеке Срдије* 1. Београд: Народна дидблиотека Срдије.

ЛИКОВНИ ПРИЛОЗИ

1. Љ. Стојановић, *Каџалоџ Народне дидблиоџеке у Беоџраду*. IV. *Рукоџиси и сџаре шџамџане књиџе*, Београд, 1903.
2. Владимир Алексејевић Мошин (1894–1987), оснивач Археоџрафског одељења НБС
3. Димитрије Богдановић (1930–1986), начелник Археоџрафског одељења 1968–1974.
4. Из Збирке водених знакова Археоџрафског одељења
5. Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Оџис ћирилских рукоџиса Народне дидблиоџеке Срдије* 1, Београд, 1986.
6. НБС, Археоџрафско одељење, Рс 652: *Беоџрадски џаримејник*, прва четвртина XIII века, л. 58б
7. НБС, Археоџрафско одељење, Рс 647: *Браџиков минеј*, друга четвртина XIII – четврта деценија XIV века, л. 26б–27а
8. НБС, Археоџрафско одељење, Рс 17: *Зборник срџских жиџија и Хиландарски џиџиџ* „џаха-монаха Марка”, 1370/75. година, л. 274а
9. НБС, Археоџрафско одељење, Рс 638: *Довољско чеџворојеџанђеље*, друга четвртина XVI века, минијатуре с краја X или из прве половине XI века, л. 6б–7а
10. НБС, Археоџрафско одељење, Рс 653: Повеља молдавског војводе Стефана III (Светоџ Стефана Великоџ) Тоадеру Танси и његовим наследницима од 6. марта 1487. године
11. НБС, Археоџрафско одељење, И 40: *Окџоџих џрвоџласник*, Цетиње: Ђурађ Црнојевић, 1494, л. 1а
12. НБС, Археоџрафско одељење, И 86: *Аџосџоџ*, Трговиште: Димитрије Љубавић, 1547, л. 2а

Vladan Trijić

THE MANUSCRIPT RESEARCH IN THE NATIONAL LIBRARY OF SERBIA AND SERBIAN ARCHEOGRAPHY. A SHORT OVERVIEW

Summary

Cataloging and the research of manuscripts in the National Library of Serbia throughout nearly two centuries had an exceptional, in some aspects decisive importance for the development of archeography among Serbs. The 19th-century period of Serbian archeography, when old books were regarded primarily as philological and historical sources, was indeed crowned with Ljubomir Stojanović's catalog of the collection of the National Library in Belgrade (1903). The awareness of the necessity of a systematic approach to comprehensive description of all preserved manuscripts seen as cultural heritage already cultivated by Stojanović and strongly encouraged by the destruction of the National Library of Serbia and its complete fund in April 1941 and of several other collections during Second World War, bore fruit through the foundation of Archeography Department as a parent unit for cataloging and research of Cyrillic manuscripts in the country and abroad (1961). The paper indicates some of the most important points in the development of Serbian archeography and the Archeography Department, offering a glance at its portfolio and the treasure it contains.

Keywords: the National Library of Serbia, Cyrillic manuscripts, Cyrillic early printed books, archeography, Ljubomir Stojanović, Archeography Department, Vladimir Mošin, Dimitrije Bogdanović

Датум пријема: 15. 8. 2024. – Датум прихватања: 15. 10. 2024.